

Overgenomen uit: **Begijnhofkrant 25 (2009) 9 - 11**

TOPSTUK IN BEGIJNHOFMUSEUM VAN TURNHOUT - 16de-eeuws processionale erkend als topstuk

Jeannine Corthals

Dit kostbare manuscript met liturgische gezangen, dat in het Begijnhofmuseum van Turnhout wordt tentoongesteld, werd begin dit jaar opgenomen in de Topstukkenlijst van de Vlaamse overheid. In deze lijst worden cultuurgoederen opgenomen omwille van hun archeologische, (cultuur)historische, artistieke of wetenschappelijke betekenis voor de Vlaamse Gemeenschap. De lijst bestaat intussen uit 320 collectiestukken, waaronder schilderijen, tekeningen, instrumenten, handschriften en perkamenten.

Het 16de-eeuwse processionale, dat deel uitmaakt van de muziekbibliotheek van het Begijnhofmuseum en dat in de Juffrouw de Boerkamer van het museum wordt tentoongesteld, kreeg een plaats op de lijst “Muzikaal erfgoed”. Op 30 april 2009 werd dit waardevolle manuscript aan de pers voorgesteld. Na een korte inleiding door Sofie Wilder, coördinator van TRAM 41, stelde Eric Vos, schepen van cultuur van de Stad Turnhout, het topstukkendecreet voor.

Topstukkendecreet

Roerend erfgoed wordt in Vlaanderen vaak met veel geduld en liefde in collecties bijeengebracht. Maar de vraag is: wat zal er gebeuren met unieke stukken als hun eigenaars er niet meer zijn? Ook de Vlaamse overheid maakt zich zorgen over de onzekere toekomst van waardevol erfgoed. Via het Topstukkendecreet (2003) wil men dit cultuurgoed beschermen met maximaal respect voor het eigendomsrecht. Bij de term “cultuurgoed” wordt in de eerste plaats aan kunstwerken gedacht, maar de term heeft een veel ruimere betekenis: het gaat ook om archeologische objecten, archieven, meubelen, textiel, gedrukte werken en manuscripten.

Topstukkenlijst

Gespecialiseerde instellingen of deskundigen krijgen de opdracht om proeflijsten op te stellen voor een omschreven deelgebied. Elk object moet voldoen aan strenge selectiecriteria. De proeflijsten worden aan de Topstukkenraad voorgelegd en die formuleert daarop een advies. Daarna volgt een voorlopige opname, waarop de rechthebbenden reacties en opmerkingen kunnen geven. Pas daarna beslist de Vlaamse minister van Cultuur over de definitieve bescherming. Zowel de voorlopige als de definitieve bescherming worden in het Belgisch Staatsblad gepubliceerd. Na de erkenning als topstuk heeft men de verplichting om het object te beschermen en in goede staat te bewaren. Een eventuele verkoop of verplaatsing buiten

Vlaanderen moet worden gemeld en voor fysieke ingrepen is een voorafgaande toestemming nodig. Anderzijds wil de Vlaamse overheid zorgen voor subsidiëring bij conservatie of restauratie.

Voormalig minister Bert Anciaux motiveerde de erkenning van het processionale als volgt: “Dit processionale is een uiterste zeldzaamheid. Er is immers zeer weinig eigenlijk (gregoriaans) begijnhofrepertoire bewaard... Het is een unieke bron met een belangrijke ijkwaarde om de levenswijze van de begijnen, die typisch Vlaams is, in haar liturgische gedaante te bestuderen.”

Presentatie

Na schepen Eric Vos kreeg Prof. Dr. Marcel Gielis het woord. Hij gaf een boeiende uiteenzetting over het processionale en over de muziekbibliotheek van het begijnhof. Hij toonde een aantal bladzijden uit het topstuk, liet ze ons vergelijken met latere partituren, en als leidraad door de voorstelling hoorden we enkele stemmige gregoriaanse gezangen. Naast het processionale belichtte Marcel Gielis ook de muziekbibliotheek van dit museum. Die bevat drukken en manuscripten vanaf de contrareformatie tot aan het begin van de 20ste eeuw. Het gaat overwegend om liturgische muziek. De verzameling laat ons kennismaken met de katholieke liturgie zoals die vroeger werd gevierd en geeft ons heel wat informatie over de devotie en liturgische aandachtspunten van het begijnenleven. Daarnaast bevat de collectie ook liederen die waarschijnlijk bij bepaalde gelegenheden werden gezongen. De begijnen stelden zelf schriftjes samen met (volks)liedjes. Ze namen de liedjes niet altijd letterlijk over; waar nodig vervingen ze woorden of pasten ze het verhaal aan, zodat het beter in hun vrome leven paste.

Om het topstuk te situeren, gaf Marcel Gielis eerst een korte uiteenzetting over de liturgie van de katholieke kerk. Hij vermeldde drie delen: de liturgie van de mis of eucharistie, de liturgie van het officie of de getijden en de liturgie van de andere sacramenten en de zegeningen en exorcismen. De daarbij behorende liturgische boeken zijn het missaal, het brevier en het rituale. In de permanente collectie van het Begijnhofmuseum zijn verschillende missalen tentoongesteld en in de kast in de Mermanskamer bevinden zich enkele brevieren, onder meer een *Breviarium Romanum*, een Plantijneditie uit 1679 (foto 1).

Foto 1: *Breviarium Romanum*

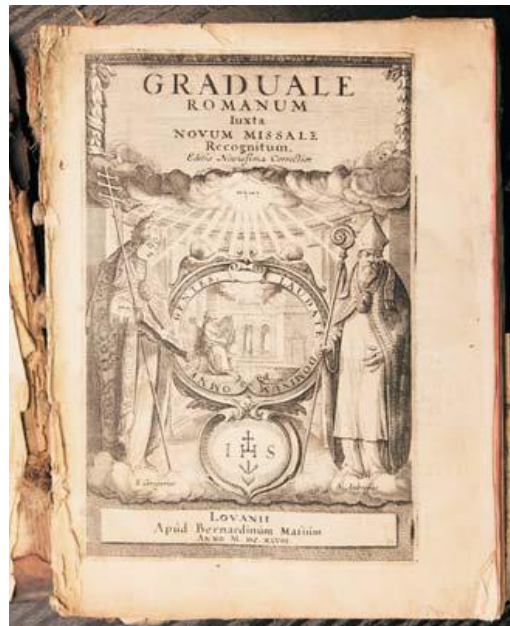

Foto 2: *Graduale Romanum* (B TUbeg Dr01)

Van de liturgische zangboeken, graduale en antiphonale, zijn eveneens exemplaren in de muziekbibliotheek aanwezig. Twee daarvan, die representatief zijn voor de liturgische zangboeken die gebruikt werden in de bloeitijd van het Turnhoutse begijnhof, zijn: het *Graduale Romanum iuxta novum missale recognitum* (B TUbeg Dr01), gedrukt in Leuven bij Bernardinus Maes in 1648 (foto 2), en het *Antiphonarium Romanum, officio Vesperarum praecipue accommodatum* (B TUbeg Dr03), uitgegeven in Antwerpen bij Hendrik Aertssen in 1651 (foto 3).

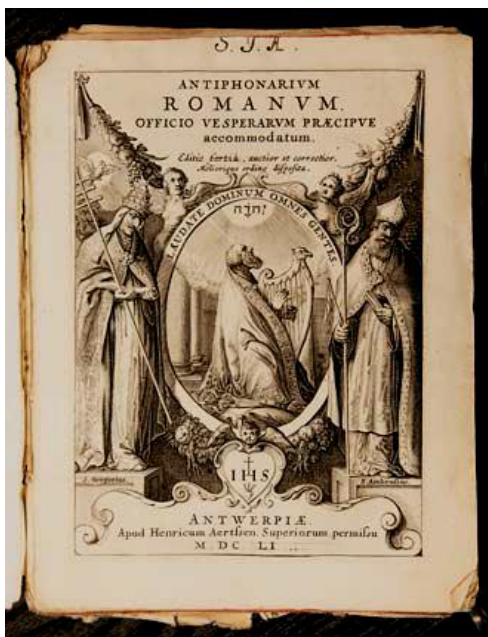

Foto 3: *Antiphonarium Romanum* (B TUbeg Dr03)

Foto 4: *Het processionale* (B TUbegHs01)

16de-eeuws processionale

Het zangboek dat als topstuk in de lijst werd opgenomen, is een handschrift uit circa 1550, waarin processiegezangen zijn genoteerd. Vooral de responsoria krijgen een ruime plaats toebedeeld. Een responsorium is een ietwat virtuozer gezang dan het eenvoudigere antifoon. De vier hoeken van de kافت in gestempeld leder zijn versterkt met koper en als versiering zijn voor- en achteraan vijf koperen knoppen aangebracht (foto 4).

Een boek met processiegezangen waarin voornamelijk de responsoria een ruime plaats toebedeeld krijgen, definieert Michel Huglo als een responsoriaal processionale. Onder die naam vermeldt Pieter Mannaerts dit boek dan ook in de historische inleiding bij de inventaris van de muziekcollectie van het begijnhof. Een responsoriaal processionale komt vooral voor vanaf 1500 en bevat meestal een grote variatie van repertoires voor het hele kerkelijk jaar. Deze gezangen dienden voornamelijk om tijdens de “staties” bij de processies gezongen te worden. Eén van de nog bestaande processies in België is de Heilig-Bloedprocessie in Brugge. Twee processiehandschriften uit de vroege 16de eeuw zijn bewaard gebleven. Ze reiken ons heel wat informatie aan over de geschiedenis van de processie en de rol die de begijnen daarin speelden. Deze processionalia verduidelijken onder andere de staties. Met staties bedoelt men de verschillende locaties waar werd gezongen. Tijdens de Heilig-Bloedprocessie werd halt gehouden bij de kerken in de stad. Tijdens de tweede processie, die plaatsvond op de kruisdagen (maandag, dinsdag en woensdag vóór Hemelvaartsdag), was het gebruikelijk om langs de buitengrenzen van de stad te trekken om zodoende bescherming te vragen tegen vijanden van buitenaf. Deze processie volgde het oudere gebruik om staties te houden bij de stadspoorten.

Bij welke staties de gezangen uit het Turnhoutse processionale werden gezongen, is nog niet helemaal duidelijk. Twee grote processies die vroeger uitgingen op het begijnhof, waren de Heilig-Sacramentsprocessie op het feest van de Heilige Drievuldigheid (de zondag vóór Sacramentsdag) en de processie van het Heilig Kruis op de zondag na de feestdag van de Heilig-Kruisverheffing (14 september). Naast die twee optochten was er nog de boeteprocessie op Sint-Markus (25 april) en op de kruisdagen. In de meimaand, toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw, had er dagelijks een mariale plechtigheid plaats met processie. Tot op vandaag gaat de processie van het Heilig Kruis nog elk jaar uit op het Turnhoutse begijnhof, op de zondag na het feest van de Heilig-Kruisverheffing.

Topstuk

Dit 16de-eeuws processionale bevat gezangen voor de voornaamste feestdagen doorheen het hele liturgische jaar. Uit een overzicht van de partituren blijkt hoe “Temporale” (de vaste feesten) en “Sanctorale” (de heiligenfeesten) in één chronologische lijst samengeschoven werden. Zo wordt “*In den Advent*” gevolgd door “*de Santo Andrea apostolo*” (30 november), met daarna “*de Sancto Nicolao*” (6 december) en verder nog “*Op ten heylighe kersavone*”, “*Op ten heylighen psinxendach*”, “*In Assumptione Beate Marie*” (15 augustus) en “*de Sancta Katherina*” (25 november).

Nederlands en Latijn worden door elkaar gebruikt, met ongeveer de helft van de rubrieken in het Nederlands. Dat komt vaker voor in manuscripten die voor vrouwengemeenschappen bedoeld waren. Wellicht was de kennis van het Latijn bij vrouwen minder goed. Daar moeten we wel bij vermelden dat in het concrete geval van de begijnengemeenschappen er zich vaak intellectueel goed ontwikkelde vrouwen aandienden.

Geopend boek

Foto 5 toont ons met de gezangen “voor palmzondag” en “voor goede vrijdag” hoe de muziek genoteerd werd. We zien zwarte gotische letters en zwarte vierkante noten. De eerste letter is telkens gekleurd en versierd en met rode inkt worden instructies vermeld. Het gebruik van kleuren is essentieel in vrijwel alle liturgische boeken.

Foto 5: *Partituur voor palmzondag* (B TUbg Hs01 f23r) *Foto 6: Lettrine Heilig Kruis en op Goede vrijdag* (TUbg Hs01 f24r)

(B TUbg Hs01 f38r)

Gezangen die voor het begijnhof extra belangrijk zijn, krijgen rijkelijk versierde lettrines. Een lettrine is een grote letter, al dan niet versierd, bij het begin van een hoofdstuk of paragraaf. De gezangen voor het feest van het Heilig Kruis zijn opgeluisterd met een miniatuur van de gekruisigde Christus (foto 6). Bij de partituur voor het feest van Corpus Christi zien we een lettrine met monstrans (foto7B) en op het linkerblad wordt het responsorium in rode inkt aangeduid (foto 7A). Bij de versiering van de initialen is gebruikgemaakt van een aantal klassieke types en modellen uit de miniatuurkunst.

Foto 7A: Partituur voor het feest van *Corpus Christi* (B TUBg Hs01 f36r)

Foto 7B: Lettrine met monstrans

Of het boek in of voor het Turnhoutse begijnhof gemaakt is, is niet met zekerheid vast te stellen. Vermoedelijk werd het manuscript vervaardigd in het scriptorium van de priorij van Corsendonk. De extra aandacht voor het Heilig Kruis – op het begijnhof is er de Heilig Kruiskerk – en het voorkomen van gezangen ter ere van de Heilige Catherina (foto 8) – de Heilige Catherina is de patrones van het begijnhof – zouden aanwijzingen kunnen zijn dat het processionale voor de Turnhoutse begijnengemeenschap werd vervaardigd.

Foto 8: *Sancta Katherina* (B TUBg Hs01 f51v)

Naast het processionale uit de 16de eeuw bevat de muziekbibliotheek ook een processionale uit 1765 (B TUBeg Dr05), gedrukt in Antwerpen door Corneel F. Verdussen. In dit processionale vinden we naast het ritueel van de processies ook de liturgie van een Sacraments- en van een Onze-Lieve-Vrouwlof. Dit processionale werd niet alleen gebruikt in

de begijnhofkerk, maar zeker ook in de kapittelkerk van Sint-Pieter, zoals blijkt uit het eigendomsmerk: “*Fabricae Capituli Divi Petri Turnhouti*”.

Begijnhofmuseum

In het Begijnhofmuseum, dat is ondergebracht in het voormalige Sint-Jansconvent, waar dit topstuk tentoongesteld wordt, krijgen we tevens een kijk op het dagelijkse leven van de Turnhoutse begijnen. We zien er hoe ze woonden en leefden en krijgen een overzicht van hun activiteiten, waaronder hosties bakken, lesgeven en kantklossen. Religieuze schilderijen en sacrale voorwerpen vervolledigen het beeld. Dit museum is een bezoek meer dan waard!

Jeannine Corthals

Bronnen

- Pieter Mannaerts: *Historische inleiding bij de inventaris van de muziekcollectie van het Begijnhof te Turnhout*. Resonant, Leuven, 2004 (archief TRAM41).

- “*Dlevende woort Gods*”: *twee eeuwen bijbeluitgaven in Turnhout*, Turnhout, Begijnhofmuseum, TRAM41 (2007).

- Marcel Gielis: *De muziekbibliotheek van het begijnhof van Turnhout*.

- Barbara Haggh: *De Brugse begijnen en de Bloedprocessie*. In: *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven*, Pieter Mannaerts (ed.) Brepols Publishers Turnhout (2008).

- Frans Jacobs: *Het Begijnhof van Turnhout*. Uitgave: De Vrienden van het Begijnhof, Turnhout (1961).